

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Χωρικοί, πρόκριτοι και κατάρρευση της αυτοκρατορίας: Η Παναγία της Τήνου

Mark Mazower

Βλέπουμε πως ενώ η οργάνωση της διοίκησης βαίνει τρόπον τινά καθαφορικά, από την κεντρική Κυβέρνηση προς την κοινότητα του χωριού, αλλά χάνει σε ισχύ και σε ικανότητα να παίρνει αποφάσεις όσο πιο μακριά εκτείνεται από την αφετηρία της, η δομή του συστήματος πατρονίας, που βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε πελάτες οι οποίοι αναζητούν έναν άνθρωπο που να έχει την ικανότητα και τις διασυνδέσεις φιλίας ώστε να τους προστατεύει, και σ' έναν άτρονα ο οποίος αποδέχεται αυτά τα καθήκοντα με αντάλλαγμα την πολιτική τους αφοσίωση, η δομή αυτή αναπτύσσεται προς τα πάνω...¹

Το καλοκαίρι του 1824 –μέσα Αυγούστου, δυο μέρες μετά τη γιορτή της Παναγίας–, ο καθολικός επίσκοπος Τήνου έγγραφε στον ανώτερό του στη Σμύρνη για ένα συνταρακτικό επεισόδιο που είχε μόλις συμβεί σ' ένα από τα ορεινά χωριά του νησιού:

Οι *coloni* μου από το χωριό Λιβάδα μου λένε πως σήμερα το πρωί 20 περίπου ένοπλοι χωρικοί από το Φαλατάδο πήγαν στην εκκλησία

1. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community* (Οξφόρδη, 1964), σ. 260.

μου και, αφού την άνοιξαν με μεγάλη οργή, έσκισαν την εικόνα που κρέμεται πάνω από την αγία τράπεζα και την πέταξαν μαζί με ό,τι άλλο βρήκαν έξω στα χώματα, προτού βάλουν φωτιά [σ' αυτά τα πράματα] σε μια κοντινή αποθήκη. [Αφού κατέστρεψαν τα σπαρτά στο εκεί χωράφι,] Έκλεισαν μετά την εκκλησία και πήραν το κλειδί μαζί τους... Είπαν επίσης ότι αν κάποιος από μας, ιερέας ή λαϊκός, πήγαινε να την ανοίξει, θα τον σκότωναν... Ύστερα με φωνές ευτυχίας πέρασαν μέσα από το [καθαρά καθολικό] χωριό Μουζουλού και οι άμοιροι αυτοί άνθρωποι αναγκάστηκαν να κλειστούν στα σπίτια τους... Τέτοιες προσβολές δεν υποστήκαμε ούτε από τους Τούρκους και δεν μπορώ να φανταστώ σε τι φταίξαμε ώστε ν' αξίζουμε τέτοια εγκατάλειψη, στους άθλιους και επικίνδυνους αυτούς καιρούς, από εκείνους για τους οποίους πιστεύαμε ότι στην προστασία τους θα βρίσκαμε –μετά τον Θεό– στέρεη βοήθεια.²

Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που είχαν υπάρξει προστριβές ανάμεσα στους καθολικούς και στους ορθόδοξους χωρικούς της Τήνου, ούτε η πρώτη φορά που ο επίσκοπος Κολλάρο είχε εμπλακεί στον καβγά. Αλλά η χρονική στιγμή ήταν εντυπωσιακή: καταμεσίς στον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας και τη στιγμή ακριβώς που η νέα ορθόδοξη λατρεία της Παναγίας θεσπιζόταν στο νησί. Η συγκυρία αυτή εγείρει το ζήτημα του πώς επηρέαζε εκείνο τον καιρό ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας τις σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων στην Τήνο. Μας κάνει να προσέξουμε τι έφερε ο πόλεμος στις Κυκλάδες, οι οποίες ως τότε βρίσκονταν στο κέντρο του οθωμανικού εμπορικού συστήματος του Αιγαίου και σαφώς μακριά από τα κύρια στεριανά κέντρα των εχθροπραξιών. Μας υποδεικνύει επίσης τρόπους να καταλάβουμε την τοπική και περιφερειακή περιρρέουσα ατμόσφαιρα γύρω από την ανάδυση του προσκυνηματικού τόπου που έμελλε να γίνει –με εντυπωσιακή ταχύτητα– ο σπουδαιότερος του νέου Βασιλείου της Ελλάδος. Η παρούσα εργασία είναι μια πρώτη απόπειρα να διερευνηθούν αυτά τα θέματα, να μετρηθεί η σπουδαιότητα του θρη-

2. [Αρχεία Καθολικής Αρχιεπισκοπής Τήνου [AKT], Μπλε Κουτί, «Corrispondenza col console Francese di Sirra»]

σκευτικού παράγοντα στον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας, που έχει κάπως παραμεληθεί, και να δειχθεί πόσο εφαρμόσιμες παραμένουν για τον ιστορικό οι εμβαθύνσεις του John Campbell στη φύση της ελληνικής πολιτικής.

Το 1821 και το 1822, καθώς ξεσπούσαν εξεγέρσεις εναντίον των Τούρκων σε διάφορα μέρη της ηπειρωτικής χώρας, η Παναγία εμφανίστηκε σε αρκετούς Τηνιακούς σε διαδοχικά όνειρα. Είτε σε έναν από αυτούς που να σκάψει – αν και όταν αυτός δεν βρήκε τίποτα, ο ορθόδοξος επίσκοπος Γαβριήλ απέδωσε το όνειρο σε «έργο του διαβόλου». Έπειτα η Παναγία επισκέφθηκε πολλές φορές μια μοναχή, την Πελαγία, επαναλαμβάνοντας τις οδηγίες να σκάψουν «στο χωράφι του Δοξαρά» πάνω από το λιμάνι του Αγίου Νικολάου και να χτίσουν εκεί μια εκκλησία, «ακριβώς όπως ήταν πριν».³ Η ευσέβεια της Πελαγίας ενέπνεε σεβασμό, κι έτσι ο Γαβριήλ δέχθηκε πως δεν επρόκειτο και πάλι για επίσκεψη του διαβόλου. Όμως η γυναίκα του Δοξαρά –ο ίδιος έλειπε– δεν έδινε άδεια να ξεκινήσει το σκάψιμο, ώσπου ένας θυμωμένος φουστανελοφόρος στρατιώτης εμφανίστηκε σ' αυτήν σε όνειρο, με γυμνό σπαθί. Παρά τη σκληρή δουλειά δεν βρέθηκε τίποτα, και το χειμώνα του 1822 έπεσε θανατικό στο νησί. Όταν όμως οι σκαφτιάδες σταμάτησαν, η Πελαγία έλαβε πάλι ειδοποίηση από την Παναγία: ο Γαβριήλ ερμήνευσε το θανατικό ως τιμωρία για την έλθειψη ζέσης των κατοίκων, και οι σκαφτιάδες, παρά το ότι δεν είχαν βρει τίποτα, έχτισαν ένα εκκλησάκι στο σημείο όπου ήταν μια παλιά πηγή. Έπειτα, τον Ιανουάριο του 1823, το φτυάρι ενός εργάτη έκοψε στα δύο ένα κομμάτι ξύλο. Ήταν μια εικόνα που οι κάτοικοι την αναγνώρισαν ως έργο του ευαγγελιστή Λουκά και τη χαιρέτισαν σαν μίαν από τις πιο παλαιές εικόνες που υπήρχαν. Αρχικά την έβαλαν στο σπίτι ενός προκρίτου του νησιού, αλλά η Παναγία ζήτησε μια σωστή εκκλησία, άξια της εικόνας: αυτή εγκαινιάστηκε το 1824 αλλά τελείωσε το 1831, οπότε είχε γίνει πια τόπος μεγάλου προσκυνήματος. Ο Charles Swan μνημονεύει την ανέγερση του νέου ιερού τόπου το

3. Ο Δοξαράς αυτός φαίνεται πως ήταν θεός του Κωνσταντίνου Γεωργαντόπουλου, ο οποίος θα αναφερθεί παρακάτω: Γ.Ι. Δωρίζας, *Η Τήνος επί Τουρκοκρατίας και κατά τον Αγώνα του 1821* (Αθήνα, 1978), σ. 393.

1825. Τρία χρόνια αργότερα, ένας πράκτορας της Ελληνικής Επιτροπής Νέας Υόρκης πέρασε από το νησί και εντυπωσιάστηκε από το μέγεθος της εκκλησίας, τον πλούτο και τη δημοτικότητα της· λίγα χρόνια αργότερα την επισκέφθηκε ο νεοφερμένος βασιλιάς Όθωνας. Το 1840 προσέλυκε –σύμφωνα μ’ έναν Γάλλο ταξιδιώτη– επισκέπτες από «όλα τα νησιά του Αρχιεπαρχαγού, απ’ όλες τις γωνιές της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας». Περί τα τέλη του αιώνα, γύρω στους 45.000 προσκυνητές έφταναν στο νησί κάθε χρόνο.⁴

Τα ίδια βιβλιαράκια που αφηγούνται σήμερα αυτή την ιστορία στους προσκυνητές έχουν λιγότερα να πουν για ένα άλλο αξιοσημείωτο γνώρισμα της Τήνου: τον παλαιόθεν καθολικό πληθυσμό της. «Ποιοι ζουν εδώ;» ρώτησα κάποτε έναν αγρότη καθώς έμπαινα σ’ ένα μικτό χωριό στα ψηλάματα πάνω από την πρωτεύουσα: «*Εμείς οι χριστιανοί και αυτοί οι καθολικοί*», απάντησε. Η παρουσία του καθολικισμού πηγαίνει πολλούς αιώνες πίσω, στη Βενετοκρατία και ακόμη παλαιότερα. Απεσταλμένοι του Βατικανού επισκέφθηκαν την Τήνο τον 17ο αιώνα, και οι εκθέσεις τους δείχνουν πόσο πλατιά ήταν απλωμένος ο καθολικός πληθυσμός στα χωριά του κέντρου και της νοτιοανατολικής μεριάς του νησιού: μόνο η βόρεια Εξωμεριά παρέμενε καθαρά ορθόδοξη. Υπήρχαν πολλά μικτά χωριά, και η έλλειψη ιερέων και από τις δύο πλευρές συνέβαλλε στη δημιουργία ενός κλίματος όπου οι χώροι λατρείας –και συχνά οι ιερείς– ήταν κοινοί.⁵

Στα χρόνια των Βενετών η ελίτ του νησιού ήταν καθολική, μα η οθωμανική κατάκτηση του 1715 –αυτό ήταν το τελευταίο κομμάτι της ανατολικής Μεσογείου που έπεσε στα χέρια των σουλτάνων– άρχισε να αλλάζει αυτή την κατάσταση. Η ομολογιακή ισορροπία άρχισε να κλίνει υπέρ των ορθοδόξων, ο αριθμός τους αυξήθηκε, το ίδιο και η ευημερία τους, και στα τέλη του 18ου αιώνα οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των δύο κοινοτήτων φαίνεται πως έγιναν πιο έντο-

4. H.A. Post, *A Visit to Greece and Constantinople in the Year 1827-8* (Νέα Υόρκη, 1830), σ. 223-6· A. de Valon, *Une année dans le Levant* (Παρίσι, 1846), I· «R», «A Panhellenic Festival of Today», *Macmillan's Magazine*, 48 (1883-4), σ. 474-7.

5. Βλ. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia*, τόμ. 2 Τήνος (Ρώμη, 1937), σποράδην.

νες. Ο ορθόδοξος επίσκοπος Γαβριήλ, που έφτασε στο νησί το 1810, φαίνεται πως είχε καλές σχέσεις με τον Οθωμανό αγά και πως τον προέτρπε ίσως να υιοθετήσει πιο αντικαθολική στάση. Όταν άρχισε ο πόλεμος το 1821 και η οθωμανική αυτοκρατορική αρχή ανατράπηκε, προέκυψε ένα κενό εξουσίας. Οι νησιώτες είχαν στην ουσία ανέκαθεν αυτοκυβερνηθεί και αυτοαστυνομευτεί· πέρα από τον αγά που ήταν διορισμένος εκεί για να συλλέγει τους φόρους, δεν υπήρχαν άλλοι Τούρκοι αξιωματούχοι στο νησί. Τώρα παρενέβησαν άλλες πολιτικές δυνάμεις, και στην αναρχία που προέκυψε οι σχέσεις καθολικών και ορθόδοξων κοινοτήτων έγιναν τεταμένες.⁶

Από την αρχή του πολέμου υπήρξε σύγχυση και επικρατούσαν διαδόσεις. Την άνοιξη του 1821 έφτασε από τη στεριά η είδηση των εκεί ξεσηκωμών, και πολλές εκατοντάδες ορθόδοξοι νησιώτες έσμιζαν εθελοντικά με τις ελληνικές δυνάμεις. Τον ίδιο περίπου καιρό ο Οθωμανός αγάς του νησιού αναζήτησε καταφύγιο στο σπίτι του Γάλλου προξένου Michel Spadaro και μετά φυγαδεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη με γαλλικό καράβι. Ο ίδιος ο πρόξενος της Γαλλίας ανησυχούσε για τα τουρκικά αντίποινα σε περίπτωση που πάθαινε κάτι ο αγάς και προειδοποίησε ότι το μόνο που απέτρεπε την «τοπική αναρχία» ήταν τα γαλλικά ή βρετανικά πολεμικά που κατέφταναν κάθε τόσο: πλήθη οργισμένων ένοπλων Ελλήνων είχαν πολιορκήσει το σπίτι του για κάποιες μέρες, ελπίζοντας ότι θα τον ανάγκαζαν να τους παραδώσει τον αγά. Η «αναρχία» οξύνθηκε όταν φάνηκαν οι «πειρατές», όπως τους αποκαλούσε, δηλ. οι φιλεπαναστάτες Σπετσιώτες κουρσάροι-καπετάνιοι που έφτασαν με τα πλοία τους έξω από την Τήνο τον Απρίλιο. Ένας από αυτούς απήγαγε τους μουσουλμάνους επιβάτες που βρήκε σ' ένα αυστριακό καράβι το οποίο είχαν σταματήσει παράνομα και τους πήγε στο νησί ως ομήρους: αρκετοί απέδρασαν και βρήκαν καταφύγιο σε σπίτια καθολικών προκρίτων, άλλοι όμως κρατήθηκαν σαν σκλάβοι και ένας από αυτούς δολοφονήθηκε στα χωράφια έξω από το χωριό Μέση (δίπλα στην εκκλησία που είναι γνωστή σήμερα ως Άι-Γιάννης του Τούρκου).

6. Ο καλύτερος οδηγός για την περιρρέουσα ατμόσφαιρα το 1821 είναι το Δ. Δρόσος, *Ιστορία της νήσου Τήνου* (Αθήνα, 1870).